

O'RTA OSIYO MAMLAKATLARIDAGI DO'MBIRASIMON CHOLG'ULAR TASNIFI.

Saydumarova Nigina

Ishning maqsadi: Do'mbira cholg'usining genezisini yoritish, do'mbirasimon cholg'ularning musiqa amaliyotida tutgan o'rni, qardosh xalqlarda mavjud do'mbirasimon cholg'ularni shakli va ijro an'alarini yaxlit holda tadqiq qilishdan iborat.

Tadqiqotning usullari. Dissertatsiya mavzusini yoritishda tavsiflash, qiyoslash, tarixiy va tizimli-etnofonik usullar qo'llanildi.

Olingan natijalar va ularning yangiligi: Do'mbira va uning turdosh namunalarini shakllanishi va rivojlanishi, talqini va zamonaviy ko'rinishi, tovush sadolantirilishi va ijro xususiyatlarini o'rganishdan iborat:

- ilk bor O'zbekiston va Yevropa va Osiyo xalqlari musiqa madaniyatida keng ommalashgan muayyan bir cholg'uning semantikasi yoritilib, genezisi tadqiq qilindi;
- qadimiy va zamonaviy do'mbiracholg'ulari madaniy-tarixiy fenomen sifatida o'rganildi;
- O'zbekiston etnomusiqashunosligida ilk bor do'mbira cholg'usi tarixiy-genetik ketma-ketlik va o'zaro aloqadorlik tarzida (tarix - rivojlanish-talqin-takomillashtirish-ijro-repertuar-ahamiyati) taqdim etildi;

Do'mbira cholg'usining tovush tarovatini tavsiflash va sozni ijro uslublarini o'rganish va tahlil o'tkazish borasida yangi tadqiqotlar ishlab chiqildi.

Amaliy ahamiyati: dissertatsiyadan olingan xulosalar zamonaviy musiqa madaniyatining turli sohalarida foydalanilishi bilan belgilanadi:

- tadqiqot ma'lumotlari muzeylarda saqlanayotgan musiqa cholg'ulari fondini muayyan darajada tiklashda va tavsiflashda;
- musiqiy ta'lim jarayonida (boshlang'ichdan to oliygacha) do'mbira cholg'usi haqida keng bilimni qamrovchi yangi o'quv dasturlar, o'quv qo'llanma va darsliklarni ishlab chiqishda;
- ta'lim jarayoniga "ustoz-shogird" an'ana tizimini va zamonaviy ijro uslublarini joriy qilishda;
- sozgar ustalar uchun do'mbira cholg'usini takomillashtirish bo'yicha yangi tavsiyalar ishlab chiqishda;
- tadqiqotning tarixiy va nazariy-metodologik asoslari negizida an'anaviy va zamonaviy musiqa merosini rivojlantirish hamda o'zbek folklor ijrochiligi jarayonda do'mbira cholg'usi va cholg'u musiqasini yangi tizimini shakllantirishda;

sozandalar, bakalavr, magistr va doktorantlarning ilmiy izlanishlarida ma'lumotlar manbai sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati: belgilangan muammolarni ishlab chiqish va yo'lga qo'yish - san'atshunoslik, etnomusiqashunoslik va cholg'ushunoslik sohalariga muhim hissa qo'shadi. Dissertatsiyaning nazariy xulosalari do'mbirasimon

cholg'ularni keyingi rivojlanishining ijtimoiy strategiyasini ishlab chiqishda, musiqa cholg'ulari va cholg'u musiqasi kirgan nomoddiy madaniy merosini ommalashib borishida asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati: dissertatsiyada bayon etilgan ma'lumotlar, do'mbira ijrochiligida, shuningdek, sozgar ustalar va miniatyura san'ati mutaxassislarining amaliyotida qo'llanilishi mumkin. Tadqiqot doirasida yoritilgan do'mbira cholg'usi ijrochilarining o'ziga xos ijro uslublari, yosh kelajak avlodga va yangi o'rganuv o'quvchilarning ijro amaliyotida amaliy ko'mak beradi. Ishlab chiqilgan ilmiy-amaliy natijalar oliy ta'lim tizimidagi boshqa o'quv fanlarida ham foydalanish imkonini beradi. Shu o'rinda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoev tomonidan tashkil qilingan "Islom sivilizatsiyasi markazi"ning musiqa san'ati bo'limida va nufuzli muzeylar eksponatidan o'rin oladi. Qolaversa, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ulug' siymolar hayotini yoritib beruvchi tarixiy filmlarda bu cholg'uni aniq tushunchalar asosida tasvirga tushirish imkoni yaratiladi.

Barchamizga ma'lumki, do'birasimon cholg'ular juda keng tarqalgan va eng qadimiy cholg'ulardan biri bo'lganligi sababli, O'rta Osiyo mamlakatlarida ham do'mbirasimon cholg'ularning turlarini va shu kabi cholg'ularning xilma-xilini, bundan tashqari mana shu cholg'ularning xttoki, ijro uslublari ham bir biriga juda yaqin va o'xshash bo'gan cholg'ularni guvohi bo'lishimiz mumkun.

Cholg'ularni chalish uslubi turli xalqlarda har xil bo'lishi mumkin, shuning uchun uyg'urlar , afg'onlar , Pokiston xalqlari , tojiklar , turkmanlar va o'zbeklar dutor torlarini yulib chalishadi.

Taxminan 15-asrda [1] cho'ponlar orasida paydo bo'lgan do'mbirasimon cholg'ular dastlab torlari hayvonlarning ichaklaridan yasalgan. Keyinchalik, Ipak yo'li bo'ylab savdoning rivojlanishi bilan ipakdan yasalan iplar torlar sifatida qo'llanila boshlangan. Hozirgi kunda iplar, ipak yoki neylondan ham foydalanib kelinmoqda. . 30-yillarning o'rtalaridan takomillashtirilgan dutorlar (prima, alt, bas, kontrabas) o'zbek, tojik va turkman xalq cholg'u asboblari orkestrlari tarkibiga kirdi. Afg'on va eron navlari (3 torli) O'rta Osiyo navlaridan biroz farq qiladi [1] . Dutorning Hirot navi 14 torgacha

Har bir mamlakatning do'mbirasimon cholg'ularida ijro etolayotgan kuylarga nazar solsak, cholg'u va uniung tuzilishi, chalish uslublari bir xil bo'lishiga qaramay, ulardan taralayotgan ohang, va usuli orqali qaysi mamlakatning cholg'usida, qaysi mamlakatning musiqasi ijro etilayotganini payqashimiz albatta qiyin bo'lmaydi.

Bunga misol tariqasida biz uchun qo'shni bo'lgan mamlakatlarni ya'ni, Boshqird, qirg'iz, qozoq, turkman, oltoy tojik, rus, tatar mamlakatlarini misol tariqasida ko'rib chiqadigan bo'lsak, bu mamlakatlar bilan cholg'ularimiz o'xshash bo'lishiga qaramay ularning nomlanishi, ovoz imkoniyatlari, sozlanishlari turli xildir

Qozoq dombrasi-an'anaga ko'ra qozoq xalq musiqasida asosiy cholg'u hisoblanadi. Shuning uchun ham ularning katta qisminin do'mbirachilar tashkil qilgan. Qozoq xalq: "nag'iz qozoq –qozoq emas, nag'iz qozoq- dombira"-deydi, ya'ni "haqiqiy qozoqning o'zi emas, haqiqiy qozoq dombrachi" bundan ko'rinib turibdiki, har bir

qozoq millatiga mansub bo'lgan shaxs dombira chala olishi muhim bo'lgan. Bu esa qozoqlarning ushbu cholg'uga bo'lgan alohida mehrini ta'kidlaydi. Xattoki qozog'istonda dombira chog'usiga bo'lgan hurmatlari evaziga Qozog'istonda iyul oyining birinchi yakshanbasi Milliy cholg'u dombira kuni deb e'lon qilingan va bu kun ilk bor 2018-yilning 1-iyulida nishonlangan ekan.

Qozoq dombirasining tanasi nok shaklida bo'lib, xuddi bizning milliy do'mbiramiz kabi dastasi bo'yin kosaxonasida iborat. Dombraning uzunligi 80-130 sm.ni tashkil qiladi.[13]

Dastasi 19 pardali bo'lib, dombraning musiqiy diapazoni ikkita to'liq oktava (kichik oktavaning bir qismi, birinchi va ikkinchi qismi): kichik oktavaning D dan ikkinchi oktavaning D gacha .

Eng buyuk dombirachilardan biri bu qozoq xalq musiqachisi va bastakori Qurmangazi bo'lib, u qozoq musiqa madaniyati, jumladan, dombira musiqa ijodiga katta ta'sir ko'rsatgan: uning "Aday" musiqiy asari juda mashxur.

Topshuur- mo'g'ulcha topshuur ya'ni 2ta soch torli uzilgan cholg'u . uzunligi tahminan 780 mm.ni tashkil qiladi. Chertish orqali ijro etiladi. Bu cholg'u Mo'g'ilistonning shimoli-g'arbiy qismida va Oltoyda tarqalgan[1]. Cholg'uning nomi sho'r guruhi turk tildagi cholg'ularning umumlashtirilgan nomi "top"-zarb, "shuur" jarang so'zlaridan kelib chiqqan.

Tadqiqotchi A. V. Anoxin (1874-1931) topshur haqida shunday yozadi :

Oltoy xalqining torli cholg'usi "topshuur" deb nomlanadi va balalayka shakliga ega , lekin undagi torlar ot junidan yupqa arqon qilib o'ralgan bo'lgani uchun unchalik ... balalayka kabi baland emas.

Cholg'uning ahamiyati ikki uslubda namoyon bo'ladi: ya'ni,1) qay chorchoq dostonlarining jo'rliqi , bu yerda topshuur hikoyachining do'mbirasida ijro etilayotgan usul go'yoki uning otiga o'xshaydi, va epik qahramonlar olamiga sayohat qiladi; 2) topshuur cholg'usi orqali musiqa chalish bilan bog'liq. muloqotning odob-axloq tomoni bilan, mehmonlar suhbatiga hamroh bo'ladi"

Topshuur Oltoy Respublikasining Qo'sh-Og'och va Ulagan hududlarida yashovchi turkiy elat telengitlarning eng sevimli va mashhur cholg'u asbobidir. Bu ikki torli lyutaning ishlashi epik an'analar, muloqotning odob-axloq shakllari va o'zi uchun musiqa yaratish bilan bog'liq. Asbob mifologik jihatdan uch xil muqaddas darajada tushuniladi: hikoyachining oti, uyi va yori. Epik an'analarda topshur qismi qayin qiyoz (kay kuylari) deb ataladi. Epik an'analardan tashqari topshurda musiqa yaratish, ko'pincha yakkaxon improvizatsiyalarda ifodalanadi, topshuur oinop jat (topshur o'ynaydi) umumiy atamasi bilan belgilanadi. Yakkaxon improvizatsiyalar orasida telengit nomidagi kapshagay kyaa (tezkor, tez ovoz), aray kyaa (sekin ovoz), kunukchil oyyn (qayg'uli, g'amgin o'yin), syagnchilya oyyn (quvnoq, quvnoq o'yin) va ruscha naigrishi pod qay stend nomidagi janrlar bor. Improvizatsiyalar uzunligi, variantlarni ishlab chiqish intensivligi va ovozning maxsus estetikasi bilan bog'liq ijro texnikasi bilan farqlanadi. Ko'pincha meditatsion va tafakkur xarakteriga ega bo'lgan improvizatsiyadan tashqari, topshurda

raqs va ohanglar ijro etiladi. Yana shuni takidlash joizk, bizda do'mbira cholg'usini baxshilar doston aytib kuylaslr, Oltoyda topshuur chalib donton kuylaganlarni telengetlar deb atashadi.

Hozirgi vaqtda topshurni qo'llash sohalari o'sib bormoqda: u nafaqat an'anaviy dostonlarni ijro etuvchi ansambllarda faol qo'llaniladi. Tuvalarda har doim keng tarqalgan qo'shiq bo'lgan , ammo doston emas.

Domra - rus , ukrain va belarus xalq torli cholg'u asbobi bo'lib,. Domra yarim sharsimon tanaga ega. Satrlarning ovozi tanlash yordamida ishlab chiqariladi . Xarakterli tovush ishlab chiqarish texnikasi tremolo . Domralarning ikki turi mavjud: Rossiyada an'anaviy ravishda ishlatiladigan chorak sozlangan uch torli domra va Belarus va Ukrainada eng ko'p qo'llaniladigan beshinchi torli to'rt torli domra [2] . Domra yakkaxon ijro uchun (kichik domra, prima) va rus xalq cholg'ulari ansambllari va orkestrlarining bir qismi sifatida ishlatiladi .

Domra 16-17-asrlarda Rossiyada buffonlar tomonidan yakkaxon va ansambl ("bas" domra) cholg'usi sifatida keng qo'llanilgan , biroq XVII asrdan boshlab, bir qator cherkov va davlat qarorlari chiqarilgandan keyin [3] [4] (ulardan biri 1648 yilda Tsar Aleksey Mixaylovich tomonidan "Axloqni tuzatish va xurofotlarni yo'q qilish to'g'risida"), unga ko'ra buffonerlik ta'qib qilingan, asbob ishlatilmagan. Buffonlarning yo'qolishi bilan domra ham yo'qoldi.

Qadimgi ruslar repertuaridagi torli cholg'u asboblari haqida birinchi eslatma 10-asr boshlarida Ibn Rustning "Qimmatbaho marjonlar kitobi" da uchraydi. Muallif ularni lavta va tanbur deb ataydi, lekin bu cholg'ular domra bo'lganmi, noma'lum. Al-Farobiy ruslar orasida torli cholg'u asbobini ham tilga olib , uni quyidagicha ta'riflaydi: kichik korpus, unga tor bog'lab qo'yilgan, ikki-uch torli maxsus oyoqqa gavdaning ostidan bog'langan va stend orqali cho'zilgan; sozlash qoziqlariga

Domra, boshqa ko'plab torli asboblarning singari, ikkita asosiy qismdan iborat: yarim sharsimon tana va bo'yin . Kichik domrada 19-26 parda, qolgan uch torli cholg'ularda 19 taga yaqin [16] bor . Domra 24-30 torli, qolgan to'rt torli cholg'u asboblari esa 19 ga yaqin. Domra torlari an'anaviy ravishda barmoqlar uchun, aytaylik, balalayka torlariga qaraganda ko'proq elastikdir. O'ynash uchun po'lat torlar va sintetik torlar ishlatiladi.

Dumbira - boshqird hikoyachilarining an'anaviy asbobidir . Uning jo'rligida doston va kubairlar , qo'shiqlar ijro etilgan. Dumbira uzunligi taxminan 800 mm bo'lib, uchta ichak torlari bo'lgan va tanasi ichi bo'sh yog'ochdan qilingan. Dumbiraning, pastki torlar dron tovushini, yuqori torda esa melodik ovoz chiqaradi. 19-asr arxeologi, etnografi va o'lkashunosi R. G. Ignatiev o'zining “ Salavat Yulaev – Pugachevning brigadiri, qo'shiqchisi va improvizatori” asarida “besh torli bandura” haqida ham aytib o'tgan.

19-asr oxiri - 20-asr boshlarida dumbira foydalanishdan chiqib ketdi. Bu 17—18 - asrlarda milliy ozodlik kurashining faol ishtirokchisi va ilhomlantiruvchisi bo'lgan sesenlarning chor hokimiyati tomonidan ta'qibga uchrab, ta'qibga uchraganligi bilan bog'liq edi . 20-asr boshlarida epik ertaklarni ijro etish an'anasi asta-sekin yo'q bo'lib ketdi

, boshqirdlar orasida mandolin mashhur bo'lib , qisman dumbira, keyin esa uch torli alto domra ishlatila boshlandi.

1980- yillarda boshqird dumbasini yozma manbalar va kekxa avlod xotiralari asosida rekonstruksiya qilish usta V. Sh. Shugayupov tomonidan boshlangan . Bu cholg'uni qayta yaratish ustida quyidagi ustalar ham ishlagan: G. Kubagushev, Yu Zirin, A. Vladimirov, A. Ovchinnikov, V. V. Zubchenko va A. Paraev. 1992 yilda Ufa davlat san'at institutida boshqird dumbira va qil-kubiz ishlab chiqarish bo'yicha tajriba ustaxonasi tashkil etildi . Bu ustaxonada R. M. Galimov, A. Yanguzin, A. Bayramgulov, S. U. Baymuhametov ishlagan.

Zamonaviy asbob ba'zi o'zgarishlarga duch keldi, xususan, bo'yin 19 ta kesilgan fretlar bilan yasala boshlandi, tanasi ko'pincha ichi bo'sh yog'ochdan emas, balki yopishtirilgan.

Dumbira yakkaxon va ansambl cholg'usi sifatida ishlatiladi. Dumbiraning orkestr navlari yaratilgan: soprano, alto, bas.

Dumbira-tatarcha milliy cholg'usi bo'lib, bu cholg'u ham qolgan do'mbirasimon cholg'ular kabi tuzilishi chalish uslublari o'xsashdir.

Kosaxonasining tuzilishini etmaganda.

Tatar dumbrasi - uzunligi 80-100 sm bo'lgan ikki yoki uch torli xordofon bo'lib, tanasi nok yoki shpatel shaklida bo'lib, u yog'och bo'lakni kesib, so'ng ustiga terini cho'zish yoki yupqa qarag'ay taxtasini yopishtirish orqali yasaladi.

Tatar ch

olg'usinin torlari neylondan yasalgan.Tatar dumbirasi hozirgi kunda unchalik qo'llanilmasada, milliy cholg'uni yo'qolib ketmaslik uchun hozirgi kunda maktablarda o'quvchilar uchun dumbira cholg'usini o'rgatisni yo'liga qoyishmoqda.

Sherter-qadimgi qozoq va qadimgi turkey torli cholg'u bo'lib, xuddi qozoq dombirasi kabi chalinar ammo dombiraga nisbatan ancha kichikroq cholg'u ekan. Sherter cholg'usining bo'yni kalta va pardasiz bo'lishiga qaramay, kuchliroq ovozga ega cholg'udir. Sherter cholg'usining ko'rinishi qirg'izlarning qo'buz cholg'usini eslatadi, negaki sherter cholg'usining sahkli ham qo'buz singari egri shaklga bo'lgan bitta yog'ochdan yasalgan va tanasi teri bilan qoplangan. Sherter cholg'usining torlari esa otning yolidan tortilgan. Odatda, asbobda faqat bitta sozlash qoziq bo'lgan, shuning uchun ikkala tor ham boshdan o'ralgan, so'ngra ulardan biri sozlash qoziqqa, ikkinchisi esa to'g'ridan-to'g'ri boshga biriktirilgan. Sherter boshiga bog'langan ip qo'lda tortilgan bo'lsa, qoziqqa bog'langan ikkinchi ip birinchi ipning qadamiga qarab sozlangan.

Sherter asosan kuylar , ertaklar va rivoyatlarga hamrohlik qilish uchun ishlatilgan . Asatayak va dang'irdan farqli o'laroq , u ilk o'rta asrlarda keng tarqalgan, ammo hozirgi kunda keng qo'llanilmaydi. U asosan ansambl amaliyotida qo'llanib, "O'tror sazi", "Jetigen", "Sazgen" va boshqa qozoq musiqiy folklor-etnografik guruhlariga sovet davridagi ijrochilik an'analari, repertuarlari uzilishi munosabati bilan kiritilgan Sherterdagi yakkaxon ijrochilar soni hozirgacha bizgacha yetib kelgan ikkita "Oy-tolgau" va "Sal-kuren" xalq kuylaridan iborat bo'lib, ular tadqiqotchi va ijrochi Zamzagul

Izmuratova tomonidan qayd etilgan. Repertuarda qolgan asarlar dombra kuylarining aranjirovkalaridir.

Qo'muz — qirg'iz torli-tirnama musiqa cholg'usidir O'zbek do'mbirasiga yaqin. Bu cholg'u Qirg'izistonning janubiy vohalarida chertmek nomi bilan juda mashhur. Rivoyatlarda aytilishicha, uni afsonaviy Qambarkan (Aliqambar) kashf etgan. Bir butun yog'och (o'rik, archa va ba'zida yong'oq va boshqa daraxt) bo'lagidan yasaladi. Noksimon kosaxonasi, pardasiz dasta va 3 torni ushlab turgan quloqlaridan iborat. Umumiy uzunligi 85—90 sm. Mayin tovushga ega. Qo'muz qirg'izlarda eng sevimli va keng tarqalgan professional cholg'usi bo'lib, unda xalq qo'shiqlari ohanglariga asoslangan „obon kuylar“ („Semetey kuu“, „Qoraqo'l bo'tam“, „Nalima“, „Kerme too“ va boshqalar), virtuoz xarakteridagi, ba'zan o'yin-kulgu bilan bog'liq „aytish kuylar“ („Ko'yro'n kuu“, „Armandu chimchiq“) hamda yirik shakldagi mumtoz kuylar („Qambarkan“, „Botoy“, „Kerbez“ va boshqalar) ijro etiladi. Qo'muz, shuningdek, qirg'iz oqin va ir (qo'shiq)chilari tomonidan jo'rnavoz soz sifatida ishlatiladi. Qirg'iz changqo'bizining nomi (yog'ochqo'muz, temir-qo'muz); chechen va ingushlarda 19-asrdan tarqalgan garmon nomi. Qo'muz cholg'usini chalishda odatda 25-30 daraja burchak ostida (gitara kabi) ushlab turiladi; Professional ijrochilar o'z mahoratini namoyish etib, asbobni "junglyorlash" orqali, hatto teskari o'girib ham chalishdi. Ovoz chiqarishning ko'plab usullari mavjud (jumladan, garmonika, barra , tanadagi ritmik zarbalar) va tortishda (o'ng) qo'lning barcha barmoqlari ishlatiladi. Qo'muzda parda yo'qligi sababli, melismalar vazifasini bajaradigan ajoyib mikrintervallar hosil bo'ladi . Qo'muzning ovozi mayin va sokin ishlatiladi.

Turkman dutorining nomlanishi bizning milliy dutorimiz kabi bo'lsada, ko'rinishi va tuzilishi o'zgachadir. Turkman dutorining uzunligi kichikroqdir kosaxonasi uzunchoqroq va dastasi ingichkadir. Shunday bo'lsa ham turkman dutori ham do'mbirasimon cholg'usi oilasiga mansub cholg'udir.

Turkman dutori xalqining ko'p asrlik musiqa madaniyatining ajralmas qismidir. Hech bir bayram, xoh to'y, xoh umumxalq bayrami, xalq ijrochilari, baxshilar chiqishlarisiz o'tmaydi. Baxshilar azaldan xalq orasida hurmat va hurmatga sazovor bo'lgan. Ularning nomlari afsonalar bilan o'ralgan. Baxshilarning o'zlari dutoriga eng katta e'tibor va ehtirom bilan munosabatda bo'lganlar. Dutor ko'z qorachig'idek qadrlanib, yumshoq materialdan tayyorlangan maxsus qutilarda saqlangan va hech kimga qarzga bermagan ekanlar.

Turkmanlar tarixida beqiyos sozanda baxshi dutor chalishdagi mahorati bilan qo'shni davlat jangchilari bilan yaqinlashib kelayotgan qonli jangni to'xtatgan ekan.

Baxshining munosib shon-shuhratiga dutor yasash ustalari haqli ravishda sherik bo'lishi mumkin. Ulardan kam hurmat ko'rsatilmagan, mehnati yuksak baholangan – yaxshi dutor uchun zotli ot berilgan. Dutor ustalarining hunari avloddan-avlodga o'tib kelgan. Bugun esa baxshilar bundan yuz va undan ko'proq yillar avval yashab, go'zal cholg'u asboblari yasagan ustalarni nomlashlari mumkin.

Turkman musiqasining shakllanishining boshlanishi turkman xalqining dastlabki o'zagi shakllangan 6—7-asrlarga to'g'ri keladi. Birinchi professional xalq sozandalaridan biri, zamonaviy baxshining salaflaridan biri bo'lgan xalq qo'shiqchisi va hikoyachisi Bobog'ambar (7-asr) nomi tarixda saqlanib qolgan.

Turkman xalq musiqasi, dutordan turkman xalq kuylarini moslashtirish va unga hamrohlik qilish maqsadida foydalanadi. Bu janrdagi repertuar asosan turkman xalqining chorvachilik va dehqonchilik ishlarini aks ettiruvchi efemer qo'shiqlardan iborat. Bu kontekstda dutor gomofonik tarzda ishlaydi, ko'pincha ohangning asosiy ritmi va modal tonikasini shunchaki ta'kidlaydi. Nozik garmonik harakat ba'zan mukammal 4-va 5-chi tovushlarning parallel harakati natijasida yuzaga keladi - bu ko'pchilik dutor musiqalariga xos bo'lgan umumiy xususiyatdir. Etnomuzikolog Viktor Belyaevning ta'kidlashicha, dutor jo'rliги odatda ohangdorroq rivojlangan turkman xalq kuylari uchun ajratilgan bo'lsa, xalq kuylari qanchalik sodda bo'lsa, ko'pincha boshqa cholg'u asboblari, ya'ni kamonli g'ijjak ham jo'r bo'ladi. Bu folklor janri dutor repertuarining eng kichik qismini tashkil etayotgandek, uning asosiy qismini baxshi (yoki baxshi, bog'chi)ning professional ijrochilik amaliyotida uchratish.

Dutor repertuarining asosiy qismini baxshi musiqiy an'anasi epik qo'shiqlar va qissalar tashkil etsa-da, turkman musiqasining yana bir janri borki, uni alohida ta'kidlab o'tish joizki, unda dutor faqat yakkaxon rolda namoyon bo'ladi. Bu cholg'u musiqasi faqat Turkmanistonning janubida ma'lum bo'lib, dutor chalish texnikasining ajoyib mahoratiga ega bo'lgan taniqli musiqachilar guruhi tomonidan ijro etiladi (TTM Zeranska-Kominek 94). Turkman musiqasining barcha janrlari ichida bu yakkaxon cholg'u musiqasi Yaqin Sharqda uchraydigan boshqa klassik musiqalarga eng yaqin qiyos ko'rinadi. Baxshilar bu musiqani ijro etishlari mumkin bo'lsa-da, u baxshi repertuaridagidek ijro etilmaydi va buning o'rniga asosan Ashxobod shahar markazidagi ziyofatlarda ijro etiladi. Bundan tashqari, ushbu janrda ba'zan mukam so'zi bilan aniqlangan kompozitsiyalarning katta tsikllariga havolalar ham mavjud (TTM Zeranska-Kominek 94).

Bu cholg'u musiqasining dutor uchun birinchi transkripsiyasi rus bastakori va musiqashunosi Viktor Uspenskiy tomonidan 1920-yillarning oxirida Turkmanistonga qilgan to'rtta dala ekspeditsiyasi chog'ida qilingan. Uspenskiy turkman musiqasining barcha asosiy janrlarini juda chuqur o'rganib chiqdi va bu transkripsiyalar turkman musiqasida uchraydigan uchta asosiy janr o'rtasidagi farqni ko'rsatib, eng murakkab dutor chalishning ushbu yakkaxon repertuarda mavjudligini yaqqol ko'rsatdi.

Turkman cholg'u asboblari va turkman musiqasi haqidagi ba'zi ma'lumotlar al-Forobiy, al-Qandiy, Ibn Sino, Safi ad-Din, al-Urmaviy (9—13-asrlar) asarlarida uchraydi.

2021-yil 13-18-dekabr kunlari Parij shahrida bo'lib o'tgan YUNESKOning Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish bo'yicha Hukumatlararo qo'mitasining 16-sessiyasida dutor yasash, unda musiqa san'ati ijrochiligi va baxshi san'ati YuNESKOning Insoniyat nomoddiy madaniy merosi Reprezentativ ro'yxatiga kiritilgan.

Saz Azarbajon cholg'usi bo'lib, ko'rinishi, tuzilishi do'mbirasimon cholg'ular sinifiga juda yaqin bo'lganligi uchun ham bu cholg'uni shu cholg'ular qatorida tasniflashni muhim deb bildim.

Hozirgi ozarbayjon sazleri chalinish texnikasi va akustik xususiyatlari jihatidan turkiy tilli xalqlar orasida keng tarqalgan sazdan ajralib turadi, katta inkor etib bo'lmaz afzalliklarga ega.

Sazning tanasi tanlangan tut daraxtidan, bo'yni yong'oqdan tayyorlanadi. Sazning tanasi toq sonli (odatda to'qqiz) perchinlardan bir-biriga bog'langan holda yig'iladi. Ushbu perchinlar dumba, bo'yin va tananing birlashmasida "kup" deb ataladigan joyda tortiladi va keyin bo'yin ularga o'rnatiladi. Tanasining ustki qismi yupqa yog'och paluba bilan qoplangan va bo'yniga 16-17 dona parda bog'langan.

Sazning uchta navi (o'lchami)dan Ozarbayjonda eng keng tarqalgani "tavar saz" yoki "ana saz" to'qqiz, ba'zan sakkiz torli cholg'u hisoblanadi. Biroz ixchamroq bo'lgan "orta" yoki "goltug'" sazleri olti, ba'zan yetti torli, kichik "djura" sazleri esa to'rt-olti torli cholg'u hisoblanadi.

20-asrda, ayniqsa keyingi paytlarda mug'om ijrochiligining sazda keng tarqalishi munosabati bilan ladalar soni 17-18 taga yetdi.

Qadimgi kunlarda sazning torlari yuqori sifatli po'latdan yasalgan va keyin kumush eritmasiga botirilgan; Bunday iplar hech qachon zanglamagan va juda kamdan-kam hollarda singan.

Ko'pincha asbobning bo'yni va tanasining yon tomonlari tabiiy marvarid bilan bezatilgan. Ushbu cholg'uning asosiy turi hisoblangan "Tavar saz"ning umumiy uzunligi 1200 mm, tanasi chuqurligi esa 200 mm. Saz chalishda asosiy bo'lgan kuy torlari (zil) diapazoni birinchi oktavaning "do"sidan ikkinchi oktavaning "sol"iga qadar bo'ladi.

Qoraqalpoq dutori-o'zbek milliy dutorimiz kabi ikki torli bo'lib, tuzilishi va ko'rinishi o'zbek dutoriga nisbatan kichikroqdir.shunga qaramay chalish uslublari o'xshash bo'lib, chertib chalish yo'li bilan chalinadi.

Qoraqalpoq dutori bilan o'zbek dutoridagi farqlar shundaki, qoraqalpoq dutorining torlari metal simdan bo'lsa, o'zbek dutori esa asosan ip va neylondan iborat bo'ladi.

Qoraqalpoq dutori asosan, xalq qo'shiq, kuylari, raqslar va maqomlar ijro etish uchun qo'llaniladi.

Qoraqalpoq dutorining taniqli sozandalari orasida quyidagilarni eslatib o'tish mumkin:

* Tursunboy Qo'chqorov: Qoraqalpoq dutorining afsonaviy ustasi, "Qoraqalpoq dutorining otasi" deb ataladi. Uning ijro uslubi o'ziga xos ohangdorlik va ritm bilan ajralib turadi. U ko'plab xalq qo'shiqlari va maqomlarni ijro etgan va o'zining ijro uslubini o'quvchilariga o'rgatgan.

* Erkinboy Qo'chqorov: Tursunboy Qo'chqorovning o'g'li, u ham Qoraqalpoq dutorining mashhur ijrochisi. U otasining ijro uslubini davom ettirib, o'ziga xos ohangdorlik va ritm bilan ajralib turadigan musiqa ijro etadi.

* Alimurat Qayumov: Qoraqalpoq dutorining yosh ijrochisi, u o'zining o'ziga xos ijro uslubi va musiqa tilini yaratgan. U ko'plab xalq qo'shiqlari va maqomlarni ijro etadi va o'zining ijro uslubini o'quvchilariga o'rgatish bilan shug'ullanadi.

* Aydarboy Qayumov: Qoraqalpoq dutorining yosh ijrochisi, u o'zining o'ziga xos ijro uslubi va musiqa tilini yaratgan. U ko'plab xalq qo'shiqlari va maqomlarni ijro etadi va o'zining ijro uslubini o'quvchilariga o'rgatish bilan shug'ullanadi.

Bu san'atkorlarning har biri o'ziga xos ijro uslubi va musiqa tilini yaratgan va Qoraqalpoq dutorining musiqa madaniyatiga o'z hissasini qo'shgan. Ularning ijro uslubi va musiqasi Qoraqalpoqiston xalqining milliy g'ururi va madaniy merosi hisoblanadi.

Hozirgi kunda Qoraqalpoq dutorining yangi avlod ijrochilarini ham ko'rish mumkin. Ular o'zlarining o'ziga xos ijro uslubi va musiqa tilini yaratish bilan shug'ullanmoqda va Qoraqalpoq dutorining musiqa madaniyatini rivojlantirishga hissa qo'shmoqda.

Uyg'ur dutori-uyg'ur madaniyatining muhim qismidir. Uyg'urlarning madaniyatini dutor cholg'usiz ta'savvur qilib bo'lmaydi, negaki, uyg'urlarning har bir to'y hashamlari, marosimlar va bayramlarida uyg'ur dutorisiz o'tmaydi.

O'zbek dutori bilan uyg'ur dutori ham sahklan ham tuzilishi jihatdan ham juda o'xsashdir. Uyg'ur dutorini faqatgina unda chalingan musiqa ohanglari va undagi ritmlardan farqlash mumkindir.

4.2. O'rta Osiyo mamlakatlaridagi do'mbirasimon cholg'ularidagi ohanglar.

O'rta Osiyo mamlakatlari bilan cholg'ularimiz o'xshash bo'lishiga qaramay, har bir mamlakatning o'z milliyligi, o'z urf-odatlar, marosimlari bo'lgani kabi, cholg'ularimizning ham ohanglari, kuy- sadolari o'zgachadur. Men yuqorida keltirib o'tgan har bir mamlakatning do'mbirasimon cholg'ularining farqlarini ko'rib chiqdik, lekin, ularning musiqalari chalish uslublari ritm va shtrixlari bilan tanishmagan edik. Shuning uchun ham har bir mamlakatning musiqalari bilan tanishib chiqish bu albatta juda muhim deb o'ylayman.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, do'mbirasimon cholg'ularning barchasi qaysi davlat bo'lishiga qaramay, bu cholg'u bizning milliyligimiz, bizning madaniyatimiz, bizning ajdodlarimiz xotirasi yoki bo'lmasa ajdodlarimiz durdonalari deb qarasak adashmagan bo'lamiz. Biz bu madaniy merosimiz bo'lmish do'mbirasimon cholg'ularimizni avaylab asrab kelajak avlodlarga tanitib bormog'imiz darkor deb o'ylayman. Lekin biz nafaqat o'zimizning do'mbirasimon cholg'ularimiz balki o'zimizga yaqin bo'lgan qo'shni mamlakatlarning do'mbirasimon cholg'ularini bilishimiz va mana shu cholg'ularda ham ijro etishni bilishimiz kerak deb o'ylayman. Bu ham biz uchun foyda ham biz uchun millatlar aro totuvlikni mustahkamlaydi degan umiddaman.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 14 maydagi PQ-4320-son qarori
2. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" T. 2008 yil

3. Matyoqubov B. Xorazm dostonlarining musiqiy xususiyatlari. Musiqa ijodiyoti masalalari. -T.,1997.
4. Yakubova F. “Milliy musiqa madaniyati va inson ma'naviyati” nomzodlik dissertatsiyasi San'atshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti T-1999
5. Belyaev V. «Muzikalnie instrumenti Uzbekistana» M., «Gos.izd.» 1933g
6. Semenov A. Sredneaziatskie traktat po muzike Dervesha Ali.-Tashkent, 1946.
7. Karomatov F. Uzbekiskaya instrgmentalnaya muzika. Nasledie.-Tashkent, 1972
8. Karomatli F. «Uzbekiskaya instrumentalnaya muzika» T., «G.Gulom» 1972 g.
9. Vizgo T. Muzikalnie instrumenti Sredney Azii. Istoricheskie ocherki. -M.,1980
10. Petrosyans A. Instrumentovedenie- Toshkent, 1980.
11. “O'zbek musiqa tarixi” T., “O'qituvchi”, T., 1981.
12. Firdavsiy A. “Shoxnoma” T., “G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at”, 1984 y., .
13. Alisher Navoiy “Badoe' ul-vasot” mukammal asarlar to'plami V tom, T., “Fan” 1990 y.
14. Fitrat A. “O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi” M., 1926 y, T., 1993 y.
15. Shodmonov N. “Musiqa bu uyg'onish demak” Tafakkur, 1993y. 3-son
16. Odilov A. O'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik tarixi. - Toshkent, 1995.
17. Rasultoev J. “O'zbek dutor ijrochiligi” T., “O'qituvchi”, 1997 y
18. Qosimov R. Ud (darslik). - Toshkent, 2002.
19. Qosimov R. “An'anaviy tanbur ijrochiligi” T., “Cho'lpon”, 2002.
20. Toshpo'latova I. “An'anaviy dutor ijrochiligi” T., 2004
21. Lutfullaev A., Solomonova T. Uzbekskie narodnie muzikalniue instrumenti, Tashkent, 2005.